

Forsøk på å beskrive det ugjennomtrengelige

An attempt to describe the impenetrable

Gunnar C. Aakvaag

Professor, Institutt for sosiologi, statsvitenskap og samfunnsplanlegging, UiT Norges arktiske universitet
gunnar.c.aakvaag@uit.no

Norsk sosiologis flaggskip, antologien *Det norske samfunn*, foreligger i 7. utgave (heretter omtalt som *DNS7*), nå med flere bind (3), kapitler (42), sider (1039), forfattere (62), fag (minst 10), land (de nordiske) og samfunnsområder (11) enn noen gang. Står resultatet i stil med omfanget og ambisjonene? *DNS7* har allerede rukket å bli kritisert av Rune Slagstad på *Sosiologen.no* for å vise et norsk sosiologifag som har gått fra å studere de marginaliserte til selv å bli marginalisert. Det synes jeg er en urimelig streng kritikk. Det som først og fremst slår meg etter å ha lest *DNS7*, er hvor mye norske sosiologer *vet* om det norske samfunnet. *DNS7*s massive tekstkorpus spiller intet mindre enn en omfattende kulturell endring i Norge frembragt av 70 år med institusjonalisert sosiologi: Der det før var mørke (religion, myter, sagn, kunst, romaner, *Hvem Hva Hvor*), er det nå lys (systematisk empirisk kunnskap). Allikevel er det mye å diskutere – og kritisere – i *DNS7*. I det følgende, som mer har karakter av diskusjonsinnlegg enn ordinær anmeldelse, skal jeg ikke se på enkeltkapitler i detalj, men ta for meg de store linjene: Hva sier *DNS7* om norsk sosiologi og dagens norske samfunn? Jeg skal legge opp diskusjonen rundt fire temaer jeg selv er opptatt av: samtididiagnoser, teori, positiv sosiologi og den naturalistiske vendingen.¹

FRAVÆRENDE SAMTIDSDIAGNOSE

DNS7 består av 42 kapitler som gir inngående empiriske beskrivelser av sentrale samfunnsområder (som økonomi, utdanning, familie, helse, media, religion, transport og kultur) og samfunnsfenomener (som ulikhet, innvandring og integrasjon, likestilling og livsløp) i Norge. Sammenlignet med tidligere utgaver har flere nye sektorer (militærvesen og transport) og ikke minst fenomener (som fisk, genetikk, psykiske lidelser, yrkesfag og verdier) kommet til. Trolig har aldri mer informasjon om det norske samfunnet vært samlet i ett og

1. Takk til Arnfinn H. Midtbøen for kommentarer.

samme verk. Analysene holder også jevnt over godt nivå. *DNS7* er imidlertid *fullstendig uten samtidsdiagnostiske ambisjoner*, dvs. forsøk på å samle de 42 delanalysene i et helhetlig bilde av hva slags samfunn dagens Norge er. I sin innledning sier redaktørene om delkapitlene at «hver del bærer i seg andre deler og speiler samtidig helheten på sin måte». Men hva denne helheten består i blir aldri tematisert eller artikulert av redaktørene, verken i den svært korte innledningen de *har* skrevet eller den oppsummerende avslutningen de *ikke har* skrevet. Ingen av enkeltkapitlene tematiserer heller helheten eksplisitt. Rett nok peker redaktørene på kryssreferanser mellom kapitlene, men dette er bare delvis gjennomført, og kan uansett ikke erstatte en systematisk analyse av helheten. Det er bare å konstatere at *DNS7* med alle sine 42 delanalyser, ikke klarer å svare på det man skulle tro var det mest fundamentale av alle sosiologiske spørsmål: Hva slags samfunn lever vi i? Gitt at jeg ikke kan tenke meg noen viktigere eller mer inspirerende og utfordrende sosiologisk oppgave, er denne samtidsdiagnostiske unnlattelsessynden fra redaktørens side et mysterium for meg.

Den er ikke bare et mysterium, den er et problem. *Verkinternt* blir *DNS7* ganske så uoversiktlig og ugjennomtrengelig når de 42 delanalysene ikke sammenfattes til et helhetsbilde. Det svekker bokens lesbarhet. *Redaksjonelt* blir det også noe vilkårlig over utvalget av kapitler og temaer. Gitt at vi finner (minst) 14 basisinstitusjoner i dagens norske samfunn (økonomi, politikk, vitenskap, religion, utdanning, helse, transport, media, sivilsamfunnet, idrett, militærvesen, rett, familie og kunst), hvorfor er helt sentrale institusjoner som idrett, vitenskap og rett utelatt? Det kan ikke være mangel på plass. *Faghistorisk* svikter norske sosiologer sitt mandat når de ikke bidrar til helhetlige fortolkninger av samtiden. *Epistemisk* gir analyser av helheten en type innsikt som mer inngående analyser av delene ikke kan gi. *Kulturelt* burde norske sosiologer bidra til å motvirke intellektuell fragmentering gjennom å lage «store fortellinger». Og *praktisk-politisk* er mange av de største utfordringene det norske samfunnet står overfor, som global oppvarming, innvandring og integrasjon, velferdsstatens robusthet og økende sosial ulikhet, systemiske i den forstand at de skapes og bare kan løses gjennom et samspill mellom institusjoner – og derfor fordrer analyser av helheten.

TEORISVAK EMPIRISME

DNS7 preges ikke bare av manglende samtidsdiagnostiske ambisjoner, men også av et misforhold mellom empirisk beskrivelse, som det er svært mye av, og teoretisk analyse, som det er mye mindre av. Jeg har allerede påpekt fraværet av samtidsdiagnostisk teori. Hele den «store» sosialteoretiske tradisjonen er imidlertid nær fraværende i *DNS7*, noe de ytterst få referansene til klassiske (Marx, Weber, Durkheim og Simmel) og nyklassiske (som Parsons, Merton, Goffman, Garfinkel, Coleman, Luhmann, Habermas, Bourdieu, Giddens, Elster og Foucault) teoretikere illustrerer. Mer overraskende er den sparsomme bruken av forklaringsbasert «liten» teori: begreper, metaforer, analogier, typologier, modeller, tykke beskrivelser og forklaringsmekanismer. Min opptelling viser at i 35 av bokens 42 kapitler er teori (både «liten» og «stor») enten nesten fraværende eller i liten grad integrert i de empiriske beskrivelsene (kapittel 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41 og 42), i seks er teori

til stede og rimelig godt integrert (4, 11, 22, 23, 35, 36), mens bare i ett kan teoretisk analyse sies å være viktigere enn empirisk beskrivelse (18). Dette inntrykket forsterkes ved at det mest teoretisk sofistikerte kapitlet fra de foregående utgavene, klassekapitlet, merkelig nok er erstattet av et helt teoriløst kapittel om sosial ulikhet skrevet av to samfunnsøkonomer (kapittel 17), samtidig som mange av de nye kapitlene om for eksempel demografi (1), urbanisering (3), bolig (8), sikkerhets- og utenrikspolitikk (9 og 13), den nordiske modellen (15 og 16), fisk (21), foreldreskap (24) og bioøkonomi (27) hovedsakelig er rene empiriske beskrivelser. Den faglige tilnærmingen som preger *DNS7* kan derfor beskrives som *teorisvak empirisme*: mye empirisk beskrivelse, lite teoretisk analyse. Satt på spissen: *DNS7* gir inntrykk av at redaktørene har stiftet sammen 42 SSB-rapporter og skrevet en kort innledning. *DNS7* passer slik godt inn i det bildet Richard Swedberg i *The Art of Social Theory* nylig har tegnet av sosiologifaget: Metoder og empiritilfang er i rivende utvikling, mens teori og teoriutviklingen henger etter.

Empirisk forankring og en viss teoretisk nøkternhet – en arv fra gullaldersosiologiens problemorienterte empirisme – har alltid vært en av norsk sosiologis styrker, så også med *DNS7*. Jeg vil allikevel få peke på noen negative konsekvenser av den teorisvake empirismen. Viktigst er for det første at *DNS7* gir mye informasjon, men *mindre innsikt*. Stabling av store mengder data uten teoretisk formidlet analyse av mønstre og sammenhenger gjør at empirien ikke «handler om» noe. Den gir ikke en dypere forståelse av fenomener og øker ikke vår «intensjonsdybde», som Arne Næss ville sagt. Et hederlig unntak kan illustrere poenget. Kapittel 4 om det kommunale selvstyret inneholder mye empirisk informasjon, men denne blir organisert gjennom et teoretisk skille mellom det funksjonelle (stat) og territorielle (kommune). Mer skal ikke til for å ta steget fra empirisk informasjon til teoretisk formidlet innsikt. For det andre byr ikke *DNS7* på mange «aha, er det sånn det henger sammen»-øyeblikk, der (gjerne ny) teori gjør at man ser sosialt liv på nye måter. Et unntak kan igjen illustrere hva jeg etterlyser. Gjennom begreper som «det nasjonale godhetsregimet», «det humanitær-politiske kompleks», «stedfortredermakt» og «elitesirkulasjon» klarer kapittel 11 om bistandsfeltet å kaste et nytt og friskt blikk på sektoren, et som også i stor grad bryter med aktørenes selvforståelse. For det tredje bidrar også mangelen på teoretisk ordning til at den veldige informasjonsmengden i *DNS7* oppleves ganske ugjennomtrengelig. For det fjerde gjør teorisvakheten at *DNS7* i stor grad står og faller med aktualiteten til den empiriske informasjonen, og ikke mer varige teoretiske bidrag. Dermed går den fortære ut på dato. Er det kanskje derfor utgivelsestakten har økt sånn under de siste redaktørene? For det femte blir boken mindre undervisningsvennlig. Uten teoretiske knagger å henge empirien på, ender studenter som skal sette seg inn i faget og det norske samfunnet opp med å stange hodet i en overveldende vegg av informasjonsfaktisitet.

FRA KRITISK TIL (NOE MER) POSITIV SOSIOLOGI

Norske sosiologer har lang tradisjon for å være «kritiske» i betydningen synliggjøre marginaliserte grupper og andre sosiale problemer. Vi finner klare spor av denne arven fra gullaldersosiologenes problemorienterte empirisme i *DNS7*, der det legges stor vekt på å analysere problemer det norske samfunnet står overfor: inntektsforskjellene øker (kapittel 17), arbeidsmigrasjon fra nye EU-land truer den «organiserte» arbeidslivsmodellen (12 og 15),

det er store sosiale forskjeller i helse (32), mange strever med psykiske plager (34), utdanningssystemet bidrar til å reprodusere sosial ulikhet (25), den sikkerhetspolitiske garantien fra USA blir mer usikker samtidig som Russland blir mer aggressivt (9 og 13), eldrebølgen kommer (2), offensive sosiale bevegelser erstattes av defensive (10), Norge ligger etter med det grønne skiftet (14) – for bare å nevne noe.

Dens opplagte relevans til tross, problemet med den kritiske sosiologien er at den lett gir et ubalansert og ensidig pessimistisk bilde av samfunnet, noe som særlig er en utfordring når vi har å gjøre med et så velfungerende samfunn som det norske. Det er derfor gledelig å konstatere at *DNS7* balanserer det kritiske og positive ganske godt. Vi ser det hvis vi tar for oss det bildet som tegnes av den kritiske sosiologiens tre klassikere: klasse, kjønn og etnisitet. Når det gjelder klasse, er Norge tross økende ulikhet fortsatt et av landene i verden med størst inntektslikhet og sosial mobilitet (17). Norge er et av verdens mest kjønnslikestilte land, og det kjønnsdelte arbeidsmarkedet handler mer om kjønnsforskjeller i preferanser enn ulike muligheter (22). Samtidig er andregenerasjons innvandrere i ferd med å tette gapet til den etnisk norske majoritetsbefolkningen i utdanning og arbeid, med fremveksten av en «etnisk sammensatt norsk middelklasse» som resultat (7).

I sum tegner *DNS7* et bilde av et norsk samfunn som tross noen problemer fungerer rimelig godt. Det jeg allikevel savner i *DNS7*, er at den norske vellykketheten gjøres enda tydeligere til tema: Hva består den i? Og hva skyldes den? Å stille slike spørsmål vil gjøre norske sosiologer bedre i stand til å supplere den kritisk-avslørende rollen med en konstruktiv rolle: peke på sosiale ordninger som fungerer godt, og hvordan de kan bevares og forbedres. Spissformulert: Den store sosiologiske oppgaven er å forklare hvorfor det norske samfunnet er så vellykket, ikke «hvorfor det ikke går så bra som vi tror». De to nye kapitlene (15 og 16) om den norske (nordiske) arbeidslivsmodellen er en start, men ikke nok. En slik positiv sosiologi ville nemlig kreve langt større samtidsdiagnostiske ambisjoner: å beskrive og forklare den norske modellens positive utfall på et helhetlig nivå som systematisk analyserer *samspillet* mellom institusjoner og fenomener, og det gjennom langt mer enn krysskoblinger mellom kapitler. Igjen viser mangelen på samtidsdiagnostiske ambisjoner seg som et problem.

FORTSATT INGEN NATURALISTISK VENDING

Samfunnsvitenskapen står midt oppi en naturalistisk vending drevet frem av tre (relativt) nye disipliner – evolusjonspsykologi, atferds-genetikk og nevrovitenskap – som har bragt tre nye biologiske kategorier inn i studiet av menneske og samfunn: evolusjon, gener og hjernen. Har *DNS7* fulgt med i timen? Referanser til biologisk evolusjon og evolusjonspsykologisk forskning er fullstendig fraværende. Det er i mine øyne oppsiktsvekkende at forskere i 2016 kan skrive over 1000 sider om menneske og samfunn i dagens Norge uten å forholde seg til det faktum at ikke bare menneskets anatomi og fysiologi, men også dets psykologi og atferd er preget av biologisk evolusjon gjennom naturlig seleksjon. For å ta ett eksempel: Selv om forfatterne av kapitlet om likestilling (22) skal ha ros for å åpne for biologiske forklaringer på gjennomsnittlige kjønnsforskjeller i utdannings- og yrkespreferanser, er det rart at de da kun går til hjerneforskningen og ikke også til Darwins teori om seksuell seleksjon og Robert Trivers' teori om kjønnsulik foreldreinvestering i avkom. Når det

gjelder gener, skiller kapitlet om psykisk helse (34) seg ut. Her gis det en kort innføring i atferdsgenetikk, og det vises til tvilling- og familiestudier av psykiske lidelser som finner det som er så vanlig for studier som i motsetning til tradisjonelle sosiologiske studier skiller mellom sosiale og genetiske effekter: gener forklarer opp mot halvparten (30–50 prosent) av forskjellene mellom individer i psykiske lidelser; sosial bakgrunn (delt miljø) forklarer lite; ikke-delt miljø forklarer en god del. Typisk nok er dette kapitlet ikke skrevet av sosiologer, men av to psykologer som jobber med tvillingstudier. Nytt med *DNS7* er også et eget kapittel om gener (33), men til denne leserens skuffelse handler det om de sosiale, kulturelle, teknologiske og moralske – og ikke faglige – konsekvensene av genforskningen. Aller mest skuffet ble jeg allikevel over at kapitlene om sosial ulikhet (17) og utdanning (25) ikke forholder seg til atferdsgenetikken. Vi har lenge visst at foreldre påvirker barns livssjanser i Norge. Men skyldes dette gener eller miljø? Atferdsgenetiske studier tyder på at gener i etterkrigstiden har hatt en viktig – og økende – betydning for livssjanser, men denne forskningen er utelatt i *DNS7*, med et lite unntak for kapitlet om livsløp, generasjoner og sosial endring (23). Endelig er hjerneforskningen fraværende, med unntak av kapitlet om likestilling – som nøyer seg med å si at vi vet lite.

Alt i alt viser *DNS7* at det fortsatt er langt igjen før evolusjon, gener og hjernen – det redaktørene i innledningen omtaler som «begynnende innsikt i forholdet mellom sosiale forhold og biologi» – er en del av det intellektuelle repertoaret til norske sosiologer. Allikevel skal redaktørene berømmes for å ha begynt den møysommelige prosessen med å inkorporere den naturalistiske vendingen i norsk sosiologi. Det er dog langt igjen.

FORSØK PÅ Å BESKRIVE DET UGJENNOMTRENGELIGE

Med utgangspunkt i fire temaer – samtidsdiagnoser, teori, positiv sosiologi og den naturalistiske vendingen – har jeg gjort et «forsøk på å beskrive det ugjennomtrengelige», for å sitere Dag Solstad, og bidra til en overordnet beskrivelse og diskusjon av *DNS7*. Det er liten tvil om at *DNS7* er en god og viktig bok som fortjener mange lesere. Det er i mine øyne heller ingen tvil om at den kunne vært enda bedre og viktigere hvis noen enkle grep ble foretatt. Her kommer seks forslag til forbedringer til *DNS8*, i form av en konstruktiv oppsummering: 1) Det viktigste først: Redaktørene eller noen andre må skrive et syntetiserende samtidsdiagnostisk sluttkapittel. 2) Empirien bør gjennomgående teoretiseres mer, for slik å «handle om» noe. 3) Å beskrive og forklare den norske suksessen, bør gjøres til et hovedpoeng. 4) Den naturalistiske vendingen må inkorporeres mer aktivt, og særlig i kapitlene om sosial ulikhet. 5) Boken bør ha færre kapitler, som også må velges ut mer systematisk. Det vil gjøre boken mindre ugjennomtrengelig og enklere å bruke for studenter, kollegaer og allment interesserte lesere. For eksempel ville ett kapittel om hver av de 14 basisinstitusjonene, ett om demografi, ett hver om klasse, kjønn og etnisitet, og ett avsluttende samtidsdiagnostisk kapittel til sammen gi 18 kapitler og en kortere, bedre strukturert og mer håndterlig bok på ca. 450 sider. 6) Og det bør gå lengre tid mellom utgavene, slik at hver ny *DNS* får mer karakter av «hendelse».

Bruker vi så *DNS7* til å si noe generelt om norsk sosiologi, noe som ikke er helt urimelig siden redaktørene og de fleste bidragsyterne er (sentrale) sosiologer, bekrefter den stort sett det vi allerede vet. Utover at det står bra til med faget, kan norsk sosiologi beskrives som

bindestrekifisert empirisme der sterke teoretiske og ikke minst samtidsdiagnostiske ambisjoner glimrer med sitt fravær. Faget synes dog å ha beveget seg noe bort fra den kritiske problemorienteringen i retning positiv sosiologi. Og selv om norske sosiologer nå har blitt oppmerksomme på den naturalistiske vendingen, er det langt igjen før den er inkorporert.

Til sist, hvilket helhetlig bilde kan vi tegne av dagens norske samfunn på grunnlag av *DNS7*? Her er mitt forslag til samtidsdiagnose, basert på bokens institusjonelle tilnærming. Dagens norske samfunn er *horisontalt differensiert*. Det består av 14 relativt uavhengige basisinstitusjoner med hver sine verdier, roller, sanksjoner, oppgaver og språk: familie, politikk, økonomi, utdanning, media, religion, kunst, helsevesen, sivilsamfunn, transport, militærvesen, rett, idrett og vitenskap (hvorav de tre siste altså er utelatt i *DNS7*). Disse basisinstitusjonene er *vertikalt integrert* gjennom det norske samfunnets sentrum, det demokratiske maktkretsløpet, som samordner basisinstitusjonenes ytelser med særlig henblikk på å realisere sosial inklusjon: at alle skal ha mest mulig omfattende og lik tilgang til de kollektive goder – som nyheter, fysisk aktivitet, kunstopplevelser, utdanning, helsetjenester, godt betalt og meningsfylt arbeid, rettigheter, omsorg og intimitet – som basisinstitusjonene skaper. Resultatet av denne særegne norske (og nordiske) kombinasjonen av horisontal differensiering og vertikal integrasjon er *frihetens demokratisering*. Horisontal differensiering skaper et mangfold av mulige handlinger, identiteter, livsstiler og livsprosjekter, mens vertikal integrasjon sørger for at de fleste får ta del i disse. Kort sagt, *DNS7* tegner et bilde av et norsk samfunn som har valgt den egalitære veien til individuell frihet.